

INLEIDING

Verbeelding van de macht

Op welke wijze werd en wordt in de architectuur en ornamentiek van overheidsgebouwen thans uitdrukking gegeven aan een moreel ideaal van de politiek en wat is het effect daarvan? Bij dit morele ideaal kan men denken aan de plichten van de politicus of de overheidsdienaar, de deugden waar hij zich aan dient te spiegelen, de plichten en rechten van de burger, de morele waarde van de politieke gemeenschap. Heeft Europa en hebben moderne staten nog zulke idealen? Kunnen en willen zij nog wel iets tot uitdrukking brengen in hun architectuur, kunst en ornamentiek?

Het zijn deze vragen die opgeworpen werden door Henk en Pieter van Os in hun artikel 'Verkiest rechtvaardigheid' in *De Groene Amsterdammer* van 16 april 1997. Zij stelden daarin: "Er lijkt in het debat over Europa een stevige weerzin te bestaan tegen het denken over normen en waarden. Geld en handel voeren de boventoon. Dat was in de succesvolle stadstaat Siena wel anders." Vervolgens beschrijven zij hoe de regering van deze stadstaat een weloverwogen beleid voerde met betrekking tot haar eigen deugdzaamheid en die van de burgerij. Het artikel was dan ook geïllustreerd met het beroemde fresco 'De waarden van goed bestuur' in het *Palazzo Pubblico* te Siena. Zij concluderen: "Het wordt weer tijd voor een regering die weet wat deugdzaamheid is." Met deze bijdrage wordt deze bundel geopend.

Diezelfde vragen, maar nu met voorbeelden uit ons eigen land en onze eigen tijd, worden gesteld door Kees Klop in de tweede bijdrage. Hij concludeert dat in de ornamentiek van nieuwe overheidsgebouwen de christelijk en humanistisch geïnspireerde publieke moraal, die in de vorm van

kardinale en theologale deugden traditionele overheidsgebouwen sierde, niet meer is terug te vinden. Het lijkt alsof de architectuur en ornamentiek van overheidsgebouwen behalve door gelijkheid en toegankelijkheid thans vooral worden bepaald door niet-politieke waarden, normen en deugden, zoals *efficiency* en Hollandse netheid. Een parlementaire democratie, aldus Klop, is echter gebaseerd op de deugd dat machtsconflicten beslecht worden via de weg van het overtuigen, teneinde de macht in dienst te stellen van de gerechtigheid, de vrijheid, de gelijkheid en andere politieke waarden. De plek van de macht vraagt om een bepaalde weloverwogen morele interpretatie. Waarom zouden zulke normen en waarden niet artistiek verbeeld kunnen worden? Klop eindigt zijn bijdrage met de vraag: "Kan het parlement zich daarmee niet beter omringen dan met gedecoreerde leegte?" De tekst verscheen eerder in *Christen-Democratische Verkenningen* van juni 1998.

Beide artikelen, dat van Henk en Pieter van Os en dat van Kees Klop, vormden de aanleiding tot deze bundel. Het Thijmgenootschap herneemt daarmee een thema dat ook zijn naamgever al bezig hield. Ruim 130 jaar geleden stelde Josef Alberdingk Thijm dat het cultureel erfgoed van onze natie niet zorgvuldig beheerd werd. Het was de tijd waarin bijvoorbeeld rijksbouwmeester Rose de Ridderzaal drastisch vernieuwde door de houten kap te vervangen door een moderne gietijzeren constructie. Deze vernieuwing vormde onderdeel van een plan om de hele noord-westzijde van het Binnenhof te slopen ten behoeve van een nieuw Paleis der Staten-Generaal. Zulke dingen waren Thijm een doorn in het oog. Samen met beleidsambtenaar De Stuers en zijn zwager, de architect Cuypers, ontwierp hij een nationale stijl van overheidsgebouwen, die aansloot op de Nederlandse traditie. Zij noemden die de Oud-Hollandse Stijl. Daarin verenigden zij de rationalistische structuren van de middeleeuwse gotiek en de ornamentiek van de begin-zestiende-eeuwse Hollandse renaissance. Veel overheidsgebouwen die thans nog in gebruik zijn,

dateren uit deze periode. Het zijn gebouwen die in hun bouwstijl en hun ornamentiek een bepaalde morele en esthetische betekenis meekregen.

De derde bijdrage is van Dick Pouderoijen, architect. Hij behandelt de teken-vormen waarmee overheden hun gebouwen door de eeuwen heen hebben uitgerust en legt daarbij telkens de relatie met de schaal van de stad waarin het overheidsgebouw staat. In kleine steden was dat de dakruiter of lantaarn, die aanvankelijk nog een daadwerkelijke functie kon representeren (verlichting), maar gehandhaafd bleef als teken toen de functie in grotere steden onmogelijk meer vervuld had kunnen worden. In klassieke steden fungeerde het tempelfront als teken van het bestuursgebouw, een representatie van de *stoa*, de wandelgang voor beraadslaging. Ook dit bleef, hoewel die functie feitelijk niet op die wijze vervuld werd, als teken gehandhaafd. In de Middeleeuwen verrijst op het bestuursgebouw de toren, aanvankelijk als uitzichtpunt en verdedigingsgebouw, maar ook zonder die functie gehandhaafd als teken. De toren gaat samen met het plein de 'publieke ruimte' bepalen. In de na-middeleeuwse, nog grotere stad zijn de boulevard en het paleis de ruimtelijke vormen die het eigen karakter van bestuursgebouwen aanduiden in relatie tot de schaal van de stad. Het tempelfront keert terug in de vorm van de 'kolossalorde', het gebruik van zuilen of pilaren die zich over tenminste twee verdiepingen uitstrekken. Pouderoijen laat ons aldus zien dat de vormen meegroeien met de schaal van de uitdijende stad die het stadhuis omringt. De vormen zijn aanvankelijk duidelijk afgeleid van functionele vormen, maar blijven als tekens fungeren als de functie niet meer kan worden uitgeoefend.

Wij worden hiermee binnengeleid in de vormtaal van de architect. Het is een taal van de vormgeving, die functioneert om gebouwen zich te laten onderscheiden van 'gewone' gebouwen. Zij gaat ervan uit dat het bestuursgebouw zich onderscheidt van gewone huizen door er vormen voor te kiezen en aan toe te voegen die functies

van het bestuur uitdrukken, zoals bescherming van de stad in nachtelijk duister, samenkomst ter beraadslaging over het te voeren beleid en verdediging tegen vijanden van buiten. Deze naar functies verwijzende vormen fungeren als teken-vormen. Aan het slot van zijn bijdrage laat Pouderoijen zien dat in de grootschalige metropool hele gebouwen en hele stadsfragmenten naar de wijze van de lantaarn, het tempelfront en de toren, als tekens gaan fungeren van de grote, steeds onzichtbaarder machtsverhoudingen. Er zijn geen naar functies verwijzende vormen beschikbaar die het bestuursgebouw op deze grote schaal als zodanig herkenbaar maken. Dat betekent dat wij het in onze tijd met louter teken-vormen moeten doen.

Maar herkennen moderne mensen nog tekens die naar iets anders verwijzen? Die vraag, de vraag naar de rol van symbolen, is het onderwerp van de bijdrage van Koos de Valk, emeritus hoogleraar sociale filosofie. Symbolen zijn aan het gevoel appellerende materiële verwijzingen naar het geestelijke rijk van de waarden en de deugden. De Valk meent dat zowel van een afnemende symboolgevoeligheid sprake is, als van een afnemende creativiteit bij het creëren van nieuwe symbolen, evenals – daarmee corresponderend – van een afnemend besef van gemeenschappelijke waarden. Moderne mensen en hun politici zijn vooral rationalistisch en pragmatisch ingesteld en minder emotioneel en traditioneel. Maar als waarden, om met Durkheim te spreken, alleen kunnen voortleven als zij gesymboliseerd worden, dan valt te vrezen voor het voortbestaan van onze wel degelijk nog bestaande gemeenschappelijke waarden.

In de vijfde en de zesde bijdrage hernemen Cor Jan van der Peet, werkzaam bij het Bureau van de Rijksbouwmeester, en Kristin Feireiss, directeur van het Nationaal Architectuur Instituut te Rotterdam, het thema dat door Pouderoijen met een historisch overzicht is ingeleid. Ook zij beschrijven een aantal voorbeelden uit binnen- en buitenland, maar doen dat veel meer vanuit de motieven van de

opdrachtgever. Van der Peet wijst op de bisschoppelijke architectuur van de middeleeuwse Utrechtse binnenstad, op de Ridderzaal, op de bouwstijl die samenhang met de vorming van de natie-staat in de negentiende eeuw en op de rijksgebouwen die rondom de Tweede Wereldoorlog werden gebouwd. Zijn standpunt is dat al deze bouwstijlen erop uit waren om te imponeren, om macht te laten zien. Hij is opgelucht dat deze arrogantie van de macht thans niet meer doorklinkt in de rijksgebouwen. De macht van de opdrachtgevende staat, het tonen van 's rijks visie op architectuur, als onderdeel van onze pluralistische, rijksgeschakeerde samenleving, komt vandaag de dag tot uiting in een bewuste selectie van kwaliteit uit het hele, brede spectrum van onze contemporaine architectuur, aldus Van der Peet.

Ook Feireiss is van mening dat het de opdrachtgevende overheden gaat om imponeren en manipuleren van de bevolking. Zij verwijst naar de monumentale architectuur die door het nazisme en het stalinisme in Berlijn is neergezet en die wat haar betreft een parallel heeft in de *Grand Projets* van de Franse presidenten en in de gebouwen die het multinationale bedrijfsleven thans laat neerzetten. Zij verwijst ook naar de *Millenniumdome* van Richard Rogers in Londen: "Een gigantisch project, dat de macht, de culturele en politieke ambities en het geloof in de onbegrensde mogelijkheden van de techniek en nieuwe technologieën van het land demonstreren moet." Architecten werken daaraan mee. Zij geloven dat architectuur niet zonder zulke monumentaliteit kan bestaan en dat geeft te denken, aldus Feireiss.

In filosofische termen zijn al deze 'imponerings-bouwwerken' uitdrukking van het modernisme. Modernisering is een sociaal-wetenschappelijk begrip dat een ontwikkelingsproces beschrijft dat onze samenlevingen hebben doorgemaakt. Daarbij horen industrialisering, secularisering, verwetenschappelijking en bureaucratisering. De claim is dat modernisering een proces is dat uiteindelijk

alle samenlevingen zullen doormaken, hetzij vanwege de globaliserende en imperialistische potenties ervan, hetzij als een resultaat van het project van de vooruitgang. In de modernistische architectuur geldt de doos als uitgangspunt, dient ornamentaliteit te worden vermeden en is de vorm volgend op functie en functionaliteit, aldus Paul Frissen in de zevende bijdrage aan deze bundel. Het modernisme wil de overwinning van de subjectiviteit zijn. We worden niet beheerst, maar we beheersen. Door die beheersing realiseren we een beter zelf, aldus het modernisme. Maar, zegt Frissen, wij postmodernisten weten wel beter. Feitelijke en potentiële vernietiging van onszelf is minstens ook door de modernisering gerealiseerd. Het modernisme kan dat loochenen noch rechtvaardigen. Hij wil proberen volop postmodern te zijn. Niet alleen door het proces van postmodernisering – fragmentatie, deterritorialisering, virtualisering, decentrerend – voorlopig te aanvaarden in waarneming en denken. Maar ook door een postmoderne verwoording of verbeelding te kiezen.

Het postmodernisme in de architectuur is de antithese van het modernisme. Het is een stroming die enerzijds de uitgangspunten van het modernisme op normatieve en esthetische gronden kritiseert en anderzijds diezelfde uitgangspunten met grote vrolijkheid bruuskeert. Verwijten als zou het om kitsch, *camp* en onzuiverheid gaan zijn dan ook vaak te beluisteren. Uiteraard is, aldus Frissen, postmoderne architectuur diffuus en dubbelzinnig. Zowel diep respect voor de traditie, aandacht voor de menselijke maat en respect voor de bestaande omgeving als chaotische deconstructie, wilde citeerdrift en amorele theatraliteit zijn aan te treffen. Het postmodernisme in de architectuur ironiseert vooruitgang en avant-gardes. Architectuur is een beeld-cultuur, waarvoor de geschiedenis een archief vol citeerbare vormen en stijlen en de omgeving tegelijk contextueel en contingent (in de dubbele betekenis van bepaaldheid en toeval) is. Als vooruitgang geen regulerend ideaal meer is, resteren esthetica en hedonisme. Gebou-

wen mogen weer behagen en intrinsiek mooi zijn, aldus Frissen, en hij illustreert zijn betoog met de tegenstelling tussen het, modernistische, nieuwe Haagse stadhuis en het postmodernistische Castalia-gebouw enkele honderden meters verder in het nieuwe bestuursgebouwencomplex, de Resident.

In de afsluitende bijdrage herneemt Kees Klop de beginvragen van deze bundel: is het denkbaar dat de architectuur, ornamentiek en kunst in overheidsgebouwen een typerende eigen morele en esthetische betekenis tot uitdrukking brengen? Kunnen die gebouwen en kunstwerken georiënteerd worden op de publieke moraal en identiteit van de overheid? Klop nuanceert de Thorbecke-doctrine dat de overheid geen oordeel over kunst mag hebben. Voor het faciliterende kunstbeleid van de overheid via de fondsen dient inderdaad te gelden dat de overheid geen oordeel dient te hebben. De overheid hanteert daarbij alleen voorwaarden-scheppende opvattingen. Die zijn niet geheel inhoudsloos, maar beogen niet een bepaalde kunstinhoud te bevorderen. Daar staat de vrije bloei van het kunstleven terecht voorop, net als in het vrije onderwijs en de vrije pers en omroep. Maar dit geldt zijns inziens niet voor de opdrachten van de overheid om kunst te produceren ten behoeve van haar eigen gebouwen. Uiteraard blijft het scheppingsproces vrij, maar niets weerhoudt de overheid ervan om over het resultaat een oordeel te hebben en bij de opdracht wensen mee te geven. Er is een esthetisch en een moreel aspect verbonden aan de overheid en de staat dat als betekenisvol beleefd kan worden door de gemeenschap van staatsburgers, of door delen daarvan. Professionele vormgeving in dienst van de overheid dient erop gericht te zijn een zodanig zintuiglijk waarneembaar gebouw of kunstwerk te maken dat dit als betekenisvol kan worden ervaren. Deze betekenisvolheid is verbonden met en kan niet los gezien worden van de identiteit van de overheid en de staat.

Klop verwerpt het standpunt dat het dominante poli-

tiek-morele klimaat er noodzakelijk toe leidt dat de huidige rijksgebouwen een publieke moraal, noch een eigen stijl hoeven uit te drukken. Ook het liberalisme, het pragmatisme en het postmodernisme behelzen normen en waarden, die in architectuur, ornamentiek en kunst tot uitdrukking kunnen komen en dat ook daadwerkelijk doen, ook al ontkent men dat. De sterke nadruk op openheid en toegankelijkheid, die leidt tot transparante en laagdrempelige, niet-imponerende gebouwen, is daarvan het bewijs. De identiteit van de overheid wordt daarmee echter niet voldoende recht gedaan. Klop concludeert dat het van belang is om bij de actuele vormgeving van overheidsgebouwen welbewust een bepaalde, weloverwogen moraal aan de programma's van eisen voor architect en kunstenaar ten grondslag te leggen. Het totale politiek-morele reservoir van waarden, normen en deugden hoort daarbij aan de orde te komen: de menselijke waardigheid als grondslag van de democratische rechtsstaat en verder gerechtigheid, vrijheid, gelijkheid, tolerantie, solidariteit, duurzaamheid en gespreide verantwoordelijkheid. Een dergelijke aanpak vergt een doorbreking van het heersende beleidsmodel waarin kunstadviseurs de dienst uitmaken op grond van een elitair kunst-concept dat kan worden aangeduid als 'autonome beeldtaal'. Kunst in overheidsgebouwen moet als kunst-in-actie worden beschouwd, als kunst die betekenisvol is doordat zij raakt aan de waarden, normen en deugden waar het in de politiek om moet gaan. Het gaat daarbij om een eigentijdse artistieke interpretatie van waarden, normen en deugden die zich door hun transcendente karakter nooit geheel in menselijke interpretatie laten vangen. Juist daarom is deze interpreterende activiteit een voortdurende opgave in alle tijden. Ook in de onze. Langs die weg kan een gebouwd en gedecoreerd publiek domein tot stand komen dat door burgers ervaren kan worden als een zinvol geheel van architectonische en kunstzinnige elementen, aldus Klop.

Overzien wij de bijdragen in deze bundel dan betreffen de architectuur, ornamentiek en kunst in overheidsgebouwen inderdaad soms 'imponeergedrag' van machthebbers, waar vooral Van der Peet en Feireiss op wijzen. Maar dat blijkt niet noodzakelijk het geval te zijn. Ook een positief te duiden morele identiteit kan in architectonische en artistieke vormen tot uitdrukking komen. De voorbeelden daarvan zijn te vinden bij Van Os, Klop en De Valk: het stadhuis van Siena met zijn waarschuwingen tegen slecht en aansporingen tot goed bestuur, het Paleis op de Dam met zijn waarschuwingen tegen corruptie, het timpaan op het ministerie van Defensie ('Mijn schildt ende betrouwen zijt Ghij o God mijn Heer'), de afbeeldingen van de kardinale deugden in het oude Haagse stadhuis en van de kardinale en de theologale deugden in het stadhuis van Maastricht, de zinspreuken in de Rijksuniversiteiten van Groningen en Utrecht en het monument in de hal van de Tweede Kamer met de vier wetgevers Mozes, Solon, Justinianus en Napoleon. Voorbeelden die in elk geval bewijzen dat in de geschiedenis ook morele motieven een rol hebben gespeeld.

De hypothese van waaruit deze bundel vertrekt, luidt dat zulke morele en esthetische betekenissen thans niet meer in overheidsnieuwbouw verbeeld worden. Er zijn in de bundel zeker voorbeelden beschreven die de hypothese lijken te bevestigen: Van Os, Klop, Pouderoijen en De Valk geven daarvan voorbeelden. Van der Peet juicht dit toe, begrijpelijk vanuit zijn standpunt dat het voorheen louter om imponeergedrag ging. En Frissen stelt dat dit een direct gevolg is van het modernisme. Hij bepleit daartegenover een vrolijk, postmodern eclecticisme. Tegelijk blijkt uit de beschreven voorbeelden dat overheidsnieuwbouw niet geheel betekenisloos is geworden. Zo heeft het nieuwe Tweede-Kamergebouw in zijn architectuur en kleurgebruik bewust een imponerend effect vermeden, maar dat was alleen mogelijk door nadruk te leggen op andere waarden, zoals gelijkheid en openheid. Ook aan de ronde vorm van

de vergaderzaal liggen bepaalde motieven ten grondslag, die afscheid willen nemen van de polarisatiegedachte en aldus op een beslissing met een moreel karakter wijzen. En Pouderoijen laat zien, onder andere in zijn beschrijving van de relatie tussen de Haagse Castalia-torens en het Malieveld, dat nieuwbouw, met gebruikmaking van traditionele toren-plein-verhoudingen, ook nieuwe publieke ruimtes kan scheppen, waar de oude in de schaalvergroting hun betekenis dreigen te verliezen. De hypothese wordt dus tegelijk bevestigd en – zij het mondjesmaat – ontkend.